ABDURAUF FITRAT'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF UZBEK TRANSLATION STUDIES

Karimova Ugiloy

Bachelor Student at UzSWLU

karimovaogiloy2301@gmail.com

+998 91 596 23 01

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.21405129

Annotation: This article analyzes the translation-related activity of Abdurauf Fitrat, a prominent representative of early twentieth-century Uzbek literary and educational thought and an ideologist of the Jadid movement. The paper examines Fitrat's translation practice, in particular his rendering of poetic fragments from "Devonu lugotit turk" into the language of his time, his approach to adapting scientific and philosophical terminology into Uzbek, and the translation strategies he applied when transforming his own Persian-language works into Turkic. Using historical-comparative and philological text analysis methods, the study identifies Fitrat's contribution to translation theory and practice. The findings show that Fitrat holds a distinctive place in the history of Uzbek translation studies not merely as a translator, but as a thinker who understood translation as an instrument of national development and scientific-language formation.

Keywords: Abdurauf Fitrat, Jadidism, translation studies, translation strategy, "Devonu lugotit turk", terminology, domestication, adequate translation.

РОЛЬ АБДУРАУФА ФИТРАТА В РАЗВИТИИ УЗБЕКСКОГО ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ

Аннотация: В статье анализируется переводческая деятельность Абдурауфа Фитрата — видного представителя узбекской литературной и просветительской мысли начала XX века и идеолога джадидского движения. Рассматривается переводческая практика Фитрата, в частности его переложение поэтических фрагментов из «Диван лугат ат-турк» на язык его эпохи, подход к адаптации научной и философской терминологии в узбекском языке, а также стратегии перевода, применявшиеся им при переводе собственных произведений с персидского языка на тюркский. С помощью методов историко-сравнительного и филологического анализа текста в исследовании определяется вклад Фитрата в теорию и практику перевода. Результаты показывают, что Фитрат занимает особое место в истории узбекского переводоведения не только как переводчик, но и как мыслитель, рассматривавший перевод как инструмент национального развития и формирования научного языка.

Ключевые слова: Абдурауф Фитрат, джадидизм, переводоведение, стратегия перевода, «Диван лугат ат-турк», терминология, доместикация, адекватный перевод.

ABDURAUF FITRATNING O‘ZBEK TARJIMASHUNOSLIGI TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asr boshlari o‘zbek adabiy-ma’rifiy tafakkurining yirik namoyandasi, jadidchilik harakatining ideologi Abdurauf Fitratning tarjimashunoslik sohasidagi faoliyati tahlil qilinadi. Fitratning tarjimonlik amaliyoti, xususan, “Devonu lug‘otit turk” asaridagi she’riy parchalarni zamonaviy tilga o‘girish tajribasi, ilmiy-falsafiy atamalarni o‘zbek tiliga moslashtirish uslubi hamda o‘zining fors tilida yozgan asarlarini turkiy tilga aylantirish jarayonidagi tarjima strategiyalari yoritiladi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy va matnshunoslik tahlili metodlaridan foydalanilgan holda Fitratning tarjima nazariyasi va amaliyotiga qo‘shgan hissasi aniqlanadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Fitrat nafaqat tarjimon, balki tarjima jarayonini millat taraqqiyoti va ilmiy til shakllanishi vositasi sifatida anglagan nazariyotchi sifatida ham o‘zbek tarjimashunosligi tarixida alohida o‘rin tutadi.

Kalit so‘zlar: Abdurauf Fitrat, jadidchilik, tarjimashunoslik, tarjima strategiyasi, “Devonu lug‘otit turk”, atamashunoslik, milliylashtirish, adekvat tarjima.

Kirish

O‘zbek tarjimashunosligi tarixini o‘rganishda XX asr boshlaridagi jadid ma’rifatparvorlarining o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davr o‘zbek ijtimoiy-madaniy hayotida millatning uyg‘onishi, ilm-fan va ma’rifatning yangicha asosda qurilishi bilan xarakterlanadi, tarjima esa aynan shu jarayonda G‘arb va Sharq ilmiy-adabiy tajribasini xalqqa yetkazishning asosiy vositalaridan biriga aylandi.

Abdurauf Fitrat (1886–1938) — jadidchilik harakatining yetakchi mafkurachisi, adabiyotshunos, tilshunos va davlat arbobi bo‘lish bilan bir qatorda, o‘z davrining faol tarjimon-ziyolisi ham edi. Manbalarda qayd etilishicha, Fitrat 1919–1920-yillarda bevosita tarjimonlik faoliyati bilan shug‘ullangan va shu davrda “Turon”, “Buxoroi sharif”, “Oyna” kabi gazeta-jurnallarni tashkil etish ishlariga rahbarlik qilgan.[1] Bundan tashqari, u o‘zbek va tojik tili grammatikalarini yaratgan yirik tilshunos sifatida ham tanilgan bo‘lib, uning tilshunoslik merosi tarjima nazariyasi bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan.[2]

Fitratning tarjimashunoslikka qo‘shgan hissasi hozirgacha ko‘proq uning adabiyotshunoslik va tilshunoslik merosi context’ida qisman tilga olingan, biroq uning bevosita tarjima amaliyoti — xususan, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi she’riy parchalarni zamonaviylashtirib berish tajribasi va ilmiy-ijtimoiy atamalarni o‘zbek tiliga moslashtirish metodologiyasi — alohida, maxsus tadqiqot ob’yekti sifatida yetarlicha o‘rganilmagan. Ushbu maqolaning maqsadi Fitrat merosidagi tarjimaga oid faktik materialni tizimlashtirish va uning tarjima strategiyalarini aniqlashdan iborat.

[1] Abdurauf Fitrat hayoti va ijodi // Tafakkur.net ma’rifiy portali. – Manba: https://tafakkur.net/abdurauf-fitrat.haqida

[2] FITRAT — FIDOYI TILSHUNOS // Jadid media. – Manba: https://jadid.uz/fitrat-fidoyi-tilshunos/

Materiallar va metodlar

Tadqiqot uchun asosiy material sifatida Fitratning ilmiy-adabiy merosi, xususan, uning tilshunoslikka oid maqolalari, “Chig‘atoy adabiyoti” tadqiqoti, shuningdek, Fitrat tomonidan amalga oshirilgan “Devonu lug‘otit turk”ga oid ish, hamda uning fors tilida yozilgan “Munozara” asarining keyingi turkiy nashri qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: 1) tarixiy-qiyosiy metod — Fitrat faoliyatini davr kontekstida o‘rganish uchun; 2) matnshunoslik (filologik) tahlil metodi — asl va tarjima variantlarini solishtirish uchun; 3) tavsifiy metod — Fitratning tarjima yondashuvlarini tizimlashtirish uchun.

Natijalar va muhokama

Fitrat — “Devonu lug‘otit turk”ning birinchi tarjimon-tadqiqotchisi

Manbalarda ta’kidlanishicha, O‘zbekistonda Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarining birinchi tadqiqotchisi sifatida aynan Fitrat tilga olinadi: u asardagi barcha she’riy parchalarni yig‘gan, ularni tarjima qilgan va alohida lug‘at bilan nashr etgan. Bu — Fitratning tarjimashunoslikka qo‘shgan eng muhim amaliy hissalaridan biri hisoblanadi, chunki bu ish orqali u XI asr turkiy yozma yodgorligini zamonaviy o‘quvchiga tarjima vositasida yetkazish an’anasiga asos solgan. Shuni alohida qayd etish lozimki, asarning to‘liq ilmiy-akademik tarjimasini keyinchalik professor S. Mutallibov amalga oshirgan bo‘lsa-da,[3] Fitratning dastlabki tanlov, tartib va tarjima ishi ushbu yo‘nalishdagi keyingi tadqiqotlar uchun boshlang‘ich zamin bo‘lib xizmat qildi. Bu holat tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan muhim, chunki u qadimiy matnni tarjima qilishda filologik tayyorgarlik (lug‘at tuzish, so‘z tanlash, sharhlash) tarjima jarayonining ajralmas qismi ekanini amalda namoyish etadi — bu yondashuv zamonaviy tarjimashunoslikda “filologik tarjima” yoki “sharhli tarjima” usuli sifatida tan olingan.

O‘z asarlarini fors tilidan turkiy tilga o‘girish tajribasi: “Munozara” misolida

Fitrat ijodiy faoliyatining dastlabki bosqichida asosan fors tilida ijod qilgan («Sayha», 1911; «Munozara», «Sayyohi hindiy», 1909–1912).[4] [5]«Munozara» asari dastlab fors tilida yozilib, Istanbulda nashr etilgan, biroq asar Turkistonga keng yoyilishi va jadid maktablari targ‘iboti uchun turkiy (o‘zbek/o‘smanli turk) tilidagi variantlarda ham tarqatilgan. Tadqiqotchilar tomonidan qayd etilishicha, «Munozara»ning turkiy tildagi nashrga tayyorlangan variantida asl fors matniga nisbatan mazmuniy tahrirlar kiritilgan: xususan, Fitratning Abdurashid Ibrohimov va Yaponiyada islom tarqalishiga oid mulohazalari o‘rniga tarjimon tomonidan rus yozuvchisi Tolstoy va uning insonparvarlik, xalq manfaati g‘oyalariga oid fikrlar kiritilgan.[6] Bu holat shuni ko‘rsatadiki, o‘sha davr amaliyotida tarjima so‘zma-so‘z ko‘chirish emas, balki manzil auditoriyaning ijtimoiy-

[3] O‘zbekiston tarixi va adabiyoti bo‘yicha o‘quv qo‘llanma (Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar bo‘limi, “Qutadg‘u bilig” va “Devonu lug‘otit turk” tavsifi). – Manba: https://api.ziyonet.uz/uploads/books/921690/5af67f544f585.pdf

[4] Abdurauf Fitrat (1886–1938) // Teletype (adabiy-biografik maqola). – Manba: https://teletype.in/@yosh_kitobxon_kitoblari_bot/Z3JHGUmtH

[5] Абдурауф Фитрат (1884–1938) // Ziyouz.uz ma’naviyat yulduzlari. – Manba: https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/abdurauf-fitrat-1884-1938/

[6] ФИТРАТ ИЖОДИ ВА ФАОЛИЯТИГА БИР НАЗАР: “МУНОЗАРА” ВА ИСТАНБУЛ БУХОРО ЖАМИЯТИ ХАЙРИЯСИ // ResearchGate. – Manba: https://www.researchgate.net/publication/341571354

mafkuraviy ehtiyojlariga moslashtirilgan erkin, funksional-adaptiv yondashuv sifatida amalga oshirilgan — bu esa zamonaviy tarjimashunoslikdagi “skopos nazariyasi” (tarjima maqsadga bo‘ysunishi kerakligi haqidagi nazariya) bilan tipologik yaqinlik kasb etadi, garchi Fitrat va uning davrdoshlari bu atamani ishlatmagan bo‘lsalar-da.

Ilmiy-ijtimoiy atamalarni tarjima qilish strategiyasi: “kapitalizm” misoli

Fitratning tarjimashunoslikka oid nazariy qarashlarini aks ettiruvchi yorqin misollardan biri — uning “kapitalizm” tushunchasini o‘zbek tiliga tarjima qilish tajribasidir. “Chig‘atoy adabiyoti” maqolasida Fitrat “kapitalizm” so‘zini to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtirmay, balki uni “savdo sarmoyasi davri” tarzida tarjima qilib beradi . Muallifning o‘zi bu tanlovni uch sabab bilan izohlaydi: birinchidan, o‘z muxoliflarini keskin atamalar bilan ranjitmaslik; ikkinchidan, tushunchaning mohiyatini o‘zbek o‘quvchisiga tushunarli tarzda ochib berish; uchinchidan, G‘arbiy Yevropada XVII–XVIII asrlardan boshlangan savdo-sarmoya munosabatlarining o‘zbek (chig‘atoy) tarixida ancha oldinroq, XI asrdayoq mavjud bo‘lganiga urg‘u berish.[7]
Asl atama va Fitrat tarjimasini quyidagi tarzda solishtirish mumkin:

Asl atama (G‘arb tili): *capitalism*
Fitrat tarjimasi: “savdo sarmoyasi davri”

Qo‘llangan tarjima usuli: tasviriy (deskriptiv) tarjima, kalka o‘rniga tushuntirish

Ushbu misol Fitratning tarjima strategiyasidagi asosiy tamoyilni — o‘zlashtirma (baynalmilal) atamani mexanik tarzda ko‘chirish emas, balki uni tushunchaviy tarzda ona tiliga moslab tarjima qilish (deskriptiv/tasviriy tarjima) tamoyilini yaqqol namoyon etadi. Bu yondashuv Fitratning umumiy tilshunoslik pozitsiyasi bilan ham uzviy bog‘liq: u o‘zbek tilidagi yot so‘zlarga imkon qadar turkiy muqobil topishni “har bir turk yozuvchisi uchun vojib” deb hisoblagan [2]. Demak, Fitrat uchun atama tarjimasi shunchaki lingvistik almashtirish emas, balki millatning ilmiy-intellektual mustaqilligini shakllantirish vositasi bo‘lgan.

Fitratning tarjima nazariyasiga oid umumlashtiruvchi qarashlari

Fitrat bevosita “tarjima nazariyasi” nomli maxsus asar yozmagan bo‘lsa-da, uning adabiyotshunoslikka bag‘ishlangan “Adabiyot qoidalari” asarida badiiy shakl, uslub va janr xususiyatlariga oid mulohazalari tarjima amaliyoti uchun ham metodologik ahamiyat kasb etadi.[8] Xususan, u nasr va nazm uslubining farqlanishini, lirik janrlarning vazn (aruz) bilan bog‘liqligini alohida ta’kidlaydi — bu qarashlar keyinchalik o‘zbek tarjimashunosligida she’riy tarjimada shakl va mazmun muvozanati muammosining nazariy asoslaridan biriga aylandi. G‘.Salomov va boshqa keyingi tarjimashunoslarning tadqiqotlarida ham jadid davri adiblari, jumladan Fitrat merosidagi tarjima namunalari tarjima san’ati tarixining muhim bosqichi sifatida baholanadi.[9]

---

[7] Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari (“Chig‘atoy adabiyoti” maqolasi tahlili) // TSUULL ilmiy nashri. – Manba: https://tsuull.uz/sites/default/files/fitratning_adabiyotshunoslikka_oid_karashlari_2_compressed_1.pdf

[8] Фитрат. Адабиёт қоидалари // Танланган асарлар. 4-жилд. (Нашрга тайёрловчи: Ҳ.Болтабоев). – Тошкент, 2006.

[9] Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.

Xulosa

O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, Abdurauf Fitrat o‘zbek tarjimashunosligi tarixida quyidagi jihatlari bilan alohida o‘rin tutadi: u qadimiy yozma yodgorlik (“Devonu lug‘otit turk”)ni zamonaviy tilga tarjima qilish va lug‘at tuzish orqali filologik tarjima an’analariga asos solgan; o‘z asarlarini fors tilidan turkiy tilga moslashtirishda erkin, funksional-adaptiv tarjima strategiyasidan foydalangan, bu esa davr tarjimachiligining ijtimoiy-mafkuraviy vazifasi bilan uyg‘un bo‘lgan; ilmiy-ijtimoiy atamalarni tarjima qilishda tasviriy (deskriptiv) usulni qo‘llab, bu orqali o‘zbek ilmiy tilining milliy asosda rivojlanishiga xizmat qilgan; adabiyotshunoslikka oid nazariy qarashlari orqali keyingi davr o‘zbek tarjima nazariyasi uchun metodologik zamin yaratgan. Shu tariqa, Fitrat merosi nafaqat adabiyotshunoslik va tilshunoslik, balki tarjimashunoslik fani tarixi uchun ham qimmatli manba bo‘lib, uning tarjima amaliyoti va nazariy qarashlarini yanada chuqur va tizimli o‘rganish o‘zbek tarjimashunosligi tarixini to‘ldirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurauf Fitrat hayoti va ijodi // Tafakkur.net ma’rifiy portali. – Manba: https://tafakkur.net/abdurauf-fitrat.haqida
2. FITRAT — FIDOYI TILSHUNOS // Jadid media. – Manba: https://jadid.uz/fitrat-fidoyi-tilshunos/
3. O‘zbekiston tarixi va adabiyoti bo‘yicha o‘quv qo‘llanma (Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar bo‘limi, “Qutadg‘u bilig” va “Devonu lug‘otit turk” tavsifi). – Manba: https://api.ziyonet.uz/uploads/books/921690/5af67f544f585.pdf
4. Abdurauf Fitrat (1886–1938) // Teletype (adabiy-biografik maqola). – Manba: https://teletype.in/@yosh_kitobxon_kitoblari_bot/Z3JHGUmtH
5. Абдурауф Фитрат (1884–1938) // Ziyouz.uz ma’naviyat yulduzlari. – Manba: https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/abdurauf-fitrat-1884-1938/
6. ФИТРАТ ИЖОДИ ВА ФАОЛИЯТИГА БИР НАЗАР: “МУНОЗАРА” ВА ИСТАНБУЛ БУХОРО ЖАМИЯТИ ХАЙРИЯСИ // ResearchGate. – Manba: https://www.researchgate.net/publication/341571354
7. Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari (“Chig‘atoy adabiyoti” maqolasi tahlili) // TSUULL ilmiy nashri. – Manba: https://tsuull.uz/sites/default/files/fitratning_adabiyotshunoslikka_oid_karashlari_2_compressed_1.pdf
8. Фитрат. Адабиёт қоидалари // Танланган асарлар. 4-жилд. (Нашрга тайёрловчи: Ҳ.Болтабоев). – Тошкент, 2006.
9. Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.